

Giriş: Dilin başqa dillərdən aldığı sözlərin müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma sözlər ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən, söz aid olduğu dildə bir sıra mənalarla malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənalarından çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma sözün belə bir prosesə qoşulmasının dil vasitəsi ilə assimilyasiyası əlaməti kimi qəbul edilir. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür [1, s. 14-18].

Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənalarının daralmasının, bu sözlərin məcazi mənalarda işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur.

Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. V.Q.Kostomarov müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun dərinləşdiyini, onların yeni mənalarının yaranmasını qeyd edir.

İngilis dilindən alınmaların semantik strukturunun genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir [2, s. 156].

Alınma sözün müxtəlif sahələrə keçməsi onun məna dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dilə daxil olduğu ilkin mənanı itirərək yeni məna qazanır. Başqa halda ilkin məna qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Qeyd olunan məsələləri konkret nümunə əsasında araşdırmaq düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Biznes (ing. *business*) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətində alınma sözün mənası şəxsi yığımla əlaqədar kommersiya işi kimi izahlanır. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “*biznesmen*” adlanır. Lüğətdə “*biznesmen*” sözünün izahında yazılır: “ABŞ-da tacir, fırıldaqcı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan kapitalist” (ASML). Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi məna daşımışdır. İngilis dilində *biznes* çoxmənalıdır. Onun mənası “iş”, “daimi məşğuliyyət”, “ixtisas”dır [3, s. 44-57].

Sözün digər mənası “ticarət və kommersiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən *biznes* sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsuldardır. Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb, ümumişlək leksik vahiddir: “Deyirəm ki, Həmid yaradıcı insan olmaqla yanaşı, biznesi də çox gözəl bilir. Ailə qurandan sonra müəyyən ehtiyaclar vardır, o, bir biznes əməliyyatını həyata keçirdi və çox da uğurlu alındı” (“Şərq” qəzeti, 12 oktyabr, 2004); “Bir neçə gün öncə Şəkidə Regional biznes Tədris Mərkəzinin açılışında iştirak edən Fərhad Əliyev özünü prezident kimi aparırdı” (“Etimad” qəzeti, 06-09.11.2004) [4, s. 88-112].

Böyük tennisdə və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi *servis* (service) adlanır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə ilk keçən məna da idman termini olmuşdur. “İlahə Qədimovanın əsas heyətdə oyuna buraxılması servis zamanı olur. Görünür, məşqçi Faiq Qarayev yetirməsinin servisdən komandamıza xal qazandıracağına ümidlidir” (“Olimpiya dünyası”, 1 oktyabr, 2004).

Sonralar servis “məişət xidməti” anlamında da işlənməyə başlanmışdır.

Server də idman terminidir. Tennisdə topu oyuna daxil edən idmançı *server* adlanır. 90-cı illərdə həm *servis*, həm də *server* sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* – “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır [5, s. 251].

Servis sözünün daha iki mənası yaranmışdır:

1) məhsulun istehlak və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyətinin alt sistemi;

2) sosioloji sorğu.

Eyni hadisə özünü *server* sözünə münasibətdə də göstərir. Bu söz də yeni məna qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi *server* – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter” mənasında işlənir. “İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır” [6, s. 65-74].

Alınma leksika, o cümlədən ingilisdən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə itirməsi də mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənənin itirilməsinin tez-tez baş verməsi ədəbiyyatda qeyd olunur.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənen alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir.

Sözün məna həcmının genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni

mənəli söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yeri tutur [7, s. 123-133].

İngilis dilindən alınma sözlərdə mənənin genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseiminin ümumiləşməsi baza leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır.

Məsələn, *xit* müəyyən dövrdə böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsərinə deyilir. “Populyar musiqi əsəri” arxisemi semantik derivasiya prosesində istənilən populyar hadisə və faktə aid edilir.

Pressinq – basketbolda qarşı tərəfin oyunçusuna tətbiq olunan sərt mübarizə formasıdır. Əsas arxisem kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, onun sərbəstliyini əlindən almaqdır. Əvvəllər bu yalnız idman oyunlarına aid olsa da, hazırda istənilən fəaliyyət sahələrinə şamil olunur.

Treninq – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün sisteməlik məşqləri nəzərdə tutur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənəsi genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağa əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədədi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda təkbətək mübarizə və komanda idmanın növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədədi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədədi göstərici əsas götürülmür. Hazırda *reyting* sözünün semantikasi genişlənməmişdir.

Autsayder – “futbol və ya xokkey komandasında sağ və ya sol kənar oyunçusu” anlamındadır.

Monitor – 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı;

2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirilməsi mexanizmi;

3) sistemi idarə edən displey.

Kompüterin insan məişətində geniş yer alması, onun dəstinə daxil olan monitor sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənəsi də vardır [8, s. 48].

Monitoring – cari mühiti (sistemi) fasiləsiz yoxlayan və idarə edən, istifadəçiləri xoşagəlməz halların və böhran vəziyyətlərinin yaxşılaşması haqda xəbərdar edə bilən proses.

Monitor və *monitorinq* alınma sözləri terminoloji səciyyə daşıyan yeni söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edirlər.

Nəticə. İngilis dilindən alınma sözlərin bir qisminin mənəsinin genişlənməsi ilkin leksik-semantik variantının differensial semləri itirməsi nəticəsində meydana çıxır.

Alınma sözün mənə bə dildəki predment-anlayış uyğunluğu obyekt dildə başqa sözlərlə sistemdəxili əlaqəyə girməmiş bu leksik vahidin mənəsinə açmağın əsas şərtidir.

Dilə keçməsinin başlanğıc mərhələsindəki sözlə yeni dilə uyğunlaşmasının digər mərhələləri arasında olan söz arasında fərq vardır. İlkin mərhələdə yeni leksik sistemə girən söz başqagerçəkliyə aid anlayışı, predmenti adlandırır, leksik sistemin digər vahidləri ilə rəbitədə çıxış etmir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: Elm, s. 14-18.
2. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Maarif, səh: 156.
3. Haugen E. The analyse of indiguistic horriwing. Lang, 1950, p. 44-57
4. Horn P. Crundries der neupersielie etimologie. Strasbourg, 1993, p. 88-112
5. Супечанская Л.В. Заимствование слов и практическая транскрипция. Москва: Издательства, 1962, с. 251
6. Соловьева И.В. Нормализация научно-технической терминологии. М., 1965, с. 65-74
7. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı, 2001, s. 123-133.
8. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU, 1978, s. 48.

Açar sözlər: İngilis dili, semantika, transformasiya, Azərbaycan dili, inkişaf

Ключевые слова: английский язык, семантика, трансформация, азербайджанский язык, развитие.

Key words: English language, semantics, transformation, Azerbaijani language, developm

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İNGİLİS SÖZLƏRİNDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK TRANSFORMASIYA

Xülasə

Məqələdə Azərbaycan dilində ingilis mənşəli alınma sözlərin semantik transformasiyası araşdırılır, idman və məişət xarakterli bəzi terminlər araşdırılır, bu terminlərin publisistik mətnlərdə və bədii ədəbiyyatda işlənməsi təhlil edilir.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir.

Sözün mənə həcmənin genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənəli söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yeri tutur.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В АНГЛИЙСКИХ СЛОВАХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются семантические трансформации заимствованные слова английского происхождения в Азербайджанском языке, исследуются некоторые термины спортивного и бытового характера, а также анализируются употребление этих терминов публицистических текстах и художественных литературах.

Частое использование заимствованных из английского языка слов в публицистических текстах и прессе оказывает существенное влияние на их семантику. Происходит изменение семантической структуры заимствованных слов, используемых в прессе.

Расширение значения слова проявляется в его обогащении новыми значениями. В таких случаях детерминизм является проявлением семантической экспансии. Многие нововведения используются в переносном смысле, слово с новым значением употребляется в словосочетании со словами из другой семантической группы. Расширение значения играет ключевую роль в процессе семантического вывода.

SEMANTIC TRANSFORMATION IN ENGLISH WORDS USED IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature. Frequent use of words borrowed from English in journalistic texts and the press has a significant impact on their semantics. There is a change in the semantic structure of borrowed words used in the press.

The expansion of the meaning of a word is manifested in its enrichment with new meanings. In such cases, determinism is a manifestation of semantic expansion. Many innovations are used figuratively, a word with a new meaning is used in a phrase with words from another semantic group. The expansion of meaning plays a key role in the process of semantic inference.

Rəyi AzTU-nun professoru Səbinə Alıməmmədova vermişdir.